

1. MONUMENTS DEL CASC URBÀ DE SANT MATEU

2. ARQUITECTURA ETNOLÒGICA DEL CASC URBÀ DE SANT MATEU

3. ARQUITECTURA ETNOLÒGICA AL TERME MUNICIPAL DE SANT MATEU

4. LA TORRE DE PALOMAR

5. LES ERMITES DE SANT MATEU

1. MONUMENTS DEL CASC URBÀ DE SANT MATEU

1.1. L'ESGLÉSIA ARXIPRESTAL

Monument clau de l'arquitectura gòtica a la Comunitat Valenciana, reconegut com a Bé d'Interès Cultural (BIC). Els elements principals són: portada romànica (s. XIII), nau gòtica (s. XIV-XV), porta lateral gòtica i torre campanar (s. XV), capella de la Mare de Déu dels Àngels (s. XVII) i capella de la Comunió (s. XVIII). A l'interior estan les instal·lacions del Museu Arxiprestal.

Inicialment, fou construïda com a església de tipus de coberta de fusta sobre arcs perpanys apuntats, que inclou una portada romànica i renovada, després, amb una magnífica capçalera i nau gòtiques, cobertes amb volta de creueria, que no arribaren a substituir la part antiga, de manera que el resultat és una curiosa barreja de tipus i d'estils, als quals cal afegir la torre gòtica, una capella renaixentista i una altra de neoclàssica

Situada a l'est sobre una lleugera elevació del terreny, quasi a tocar del rierol (el riu del Palau), que servia de límit i defensa del nucli medieval, s'alça, destacant sobre el caseriu que la rodeja, la gran mola pètria i inacabada de l'església.

El complex parroquial el componen la nau de l'església, dues grans capelles afegides al costat de l'Epístola, una torre exempta a la mateixa banda, la casa abadia a la vora de la torre i l'antic cementiri i el calvari que toquen avui a la capçalera.

L'església, d'una sola nau, orientada al sud-est, amb una entrada principal a un cantó de la plaça Major, que és porticada, i una altra de secundària oberta al mur de l' Epístola. Està formada per dues parts diferenciades. La situada als peus consta de dues crugies i es cobreix amb una coberta de fusta a dos aiguavessos que descansa sobre dos arcs perpanys apuntats de traçat rebaixat i amb centres en els terços de la llum, que és de 8,5 metres la del primer i de 12 metres el segon. A l'imafront, que és tot de carreuó, s'obri la porta principal, amb una portada de neta tradició romànica formada per una arc de mig punt, atrompetat i amb una arquivolta triple, que descansa sobre unes altres tantes columnes a cada banda de fust cilíndric i amb capitells tallats toscament.

Els motius representats són els següents: a la banda de l'Evangeli, fulles d'acant, animals abraçats lluitant entre figures humanes i fulles aquàtiques; i a la banda de l'Epístola, Adam i Eva; la presentació del cap del Baptista a Herodes i el banquet d'Herodes. Sobre la portada, hi ha vestigis d'un rosetó cegat.

Aquesta part de l'església degué construir-se a partir de 1237, any de la repoblació de la vila, o millor de 1244, anys de l'establiment del mercat que motivà el creixement de la població en la zona on se situa l'església, i devia estar construïda ja en 1257, perquè en document datat el dia 1 d'agost d'aquell any en el qual es parla de la plaça i dels límits d'aquesta, apareixen citades amb aquest propòsit l'església i la casa abadia (Betí Bonfill).

La resta de la nau, en contrast amb el vigorós exterior, és un elevadíssim, articulat i modulat espai de rares referències en tota l'arquitectura gòtica valenciana.

La planta es tanca per mitjà d'un absis poligonal de cinc cares en el qual s'obrin unes altres tantes capelles amb capçalera vuitavada, la de major dimensions i desenvolupament de les quals és la central. Aquesta organització implica una curiosa construcció geomètrica basada en el pentàgon regular, un costat del qual seria la capella major.

El conjunt es cobreix amb voltes de creueria amb nervadures que es tanquen per mitjà de claus esculpides, i s'il·lumina per uns estrets finestrals que conserven els mainells i les traceries, i es protegeixen amb gablets a la part de fora, i per un rosetó de 3,5 metres de diàmetre situat sobre l'arc en el qual s'obri la capella major.

Després de l'absis, hi ha dos trams de nau, de proporció en planta 4:3, coberts amb voltes de creueria amb línies horitzontals en les quals els arcs faixons arranquen d'impostes allotjades als murs.

Entre els contraforts hi ha capelles laterals, dues de grans en el primer tram, fent com creuer, i en el segon dues de petites a la banda de l'Evangeli i la porta lateral a la de l'Epístola, amb una portada formada per un arc apuntat amb arquivoltes rematades amb fronda i magolla. Els arcs d'aquesta portada

descansen sobre una imposta correguda amb figures de sant Miquel, sant Jordi, l'Anunciació, la Nativitat, una gran àguila, etc.

La nau gòtica es començà per l'absis i el presbiteri, es conservà l'església antiga i es va utilitzar, en part, com a bastida de la nova, a partir de la segona meitat del segle XIV, ja que el dia 1 de maig de 1372, Guillem, bisbe de Tortosa, concedeix llicència per edificar altars a la nova parròquia (Tramoyeres). L'obra devia estar molt avançada el 14 de juny de 1424, si jutgem per la concòrdia entre els jurats de la vila i el bisbe de la diòcesi per a la concessió de vasos sepulcral i capelles (Puig). Betí Bonfill, sense citar les fonts, data la portada lateral en 1431.

Independentment de la nau, hi ha dues grans capelles situades a la banda de l'Epístola. Una, als peus de la nau, és de planta rectangular i es cobreix amb una volta de creueria, si bé amb motlures clàssiques a les impostes i les nervadures, i podem datar-la a començaments del segle XVII per la similitud amb altres construccions de la comarca (l'ermita de Sant Vicent, a Catí).

L'altra capella fou construïda per albergar les restes de sant Climent i, actualment, s'utilitza com a capella de la Comunió. És de planta de creu, amb absis semicircular, voltes de canó de maó pla i cúpula sobre petxines i amb tambor al creuer.

La torre es presenta exempta i segueix el model gòtic característic de planta octogonal. Consta de tres cossos constituïts per successius espais coberts de volta i comunicats per una escala de caragol encastada al mur, l'últim dels quals es dedica a les campanes, allotjades en buits amb arcs de mig punt situats a cadascuna de les cares del prisma.

1.2. L'AJUNTAMENT

Monument declarat Bé de Rellevància Local (BRL). Es tracta d'un típic exemple del gòtic civil valencià.

Palau entre mitgeres construït a mitjan s. XV per a seu de la cort i conegut, per tant, com a Cort Nova. Presenta una ampla façana de carreu, amb quatre finestres en la planta noble dividides en trencallums. El conjunt de les portes de

la façana ha sofert nombroses transformacions, així com l'interior, on també s'hi han produït rehabilitacions.

Destaca el saló de plens, amb bigues de fusta i finestres que comuniquen amb el carreró dels Jueus, una d'aquestes d'arc trilobat.

1.3. EL CARRERÓ DELS JUEUS

Fragment d'una via medieval, restaurada en 1992, l'origen de la qual es remunta al segle XIV. Formava part de la jueria o call de Sant Mateu.

Es tracta, pel que sembla, d'un fragment d'un estret vial de major longitud que arribava fins a la suda de Sant Mateu, la part més antiga de la vila. Altres fragments de el mateix carrer són els que avui es coneixen com a carrer de les Gallines i carrer de Palpacuixes.

Es tracta de l'única mostra arquitectònica arribada fins als nostres dies de la, relativament important i organitzada, comunitat hebrea o call de Sant Mateu.

El carreró dels Jueus separa el palau Borrull o L'audiència del palau de la Cort Nova o Ajuntament. És un fet freqüent entre els habitatges senyorials valencians d'època gòtica estar separats per estrets carrerons.

És un exemple típic de l'organització urbana relacionada amb la presència de calls. Els jueus estaven obligats a viure en un determinat barri –al regne de València, jueries; a Catalunya i Mallorca, calls–, generalment, prop del centre urbà i dels edificis públics i de govern més importants. A vegades, per motius de seguretat, el barri disposava de portes de tancament.

Els calls pertanyien al rei, eren de la seua propietat, i a ell pagaven diversos impostos. Posseïen òrgans propis d'autogovern: el consell, el tribunal rabínic, confraries piadoses, escoles, sinagoga, cementeri, carnisseria, funcionaris públics i oficials.

Respecte a les activitats dels jueus, cal evitar caure en el tòpic. Les seues activitats estaven relacionades amb el que actualment coneixem com a sector secundari i de serveis: l'artesanat i el comerç de productes agrícoles, ramaders i tèxtil, encara que tampoc van faltar metges, agents de compra i venda i prestadors.

El carreró dels Jueus va ser restaurat en 1992 passant d'estar tapiat, ple de runes i amb un penós aspecte a la imatge actual. Les obres realitzades van consistir en l'enderrocament de construccions sobreres, neteja, repicat, sanejament i rejuntament de murs i pavimentació. Forma part del Museu Municipal.

1.4. EL PALAU BORRULL O L' AUDIÈNCIA

Monument declarat Bé de Rellevància Local. Es troba contigu a l'Ajuntament, separat només pel carreró dels Jueus.

Entre 1883 i 1892, al palau dels Borrull es va instal·lar l'Audiència d'Assumptes Criminals i, per això, de la denominació, és com es coneix popularment aquest palau.

La datació d'aquest palau és del s. XV. Presenta una àmplia façana de carreu de composició simètrica, a més d'una porta d'accés davall d'un gran arc adovellat. Cal destacar també el ràfec construït amb volades successives de teula i rajola.

L'entrada consta d'un ampli espai separat en tres trams per arcs. L'interior ha estat molt modificat, degut als diversos usos de l'edifici: originàriament, residència palatina; després, audiència i, finalment, la compartimentació en habitatges.

Un fet destacable és la mort del bisbe Borrull, el 1758, durant una estada a la casa.

1.5. EL FORN MEDIEVAL

Monument declarat Bé de Rellevància Local.

Edifici de planta rectangular amb teulada de dos aiguavessos de teulada àrab. El sistema estructural és de pòrtics d'un sol arc, paral·lels a la façana. La façana del darrere dona a un pati. Sembla que es tracta del tradicional pas dels forns medievals. Ara concretament, uneix el carrer de l'Historiador Betí amb el carrer de Morella. La fàbrica és de maçoneria i els arcs de dovelles estan toscament treballats.

L'any 1386, el mestre de Montesa, fra Albert de Thous, concedeix a la vila l'establiment de forns. I aquest és un dels documentats. Actualment, aquest forn encara s'utilitza.

1.6. LA FONT DE L'ÀNGEL

Situada a la plaça Major, espai urbà declarat Bé de Rellevància Local.

Aquesta font ja s'esmenta el 1373 i pareix ser de les més antigues de la població, encara que la forma actual deu datar del s. XVIII, tant per la forma com per la imatge que la remata. L'any 1867 va ser restaurada i ubicada on es troba actualment, ja que abans ocupava el centre de la plaça.

La font és de planta octogonal, amb reixat de ferro. Al centre, una columna sosté la tassa, tota de pedra, composta per dues semiesferes buides i amb motlures exteriors. A la part inferior, s'aprecien quatre canelles en forma de caps d'animal. Sobre l'esfera es troba una base de pedra que sosté la figura en bronze d'un àngel amb unes vestimentes en moviment, molt propi de la imatgeria del s. XVIII. La figura original es troba exposada al Museu Municipal, després d'haver passat per un exhaustiu procés de restauració. La figura que actualment es troba a la font és una còpia de l'original.

1.7. LES MURALLES

Monument declarat Bé d'Interès Cultural i la mostra més important d'arquitectura militar que existeix a la població. Limiten per l'est al nucli antic de la vila, junt amb el riu Palau.

En documents de 1237 i 1300 del *Llibre de privilegis de la vila* apareixen les primeres notícies sobre les muralles quan en parla de «l'alcassaba» i d'enderrocar cases, a la part vella, per construir el «mur de la çuda».

Fra Arnau Soler (1319-1327) i fra Pere de Thous (1327-1374), segon i tercer dels mestres, van renovar urbanísticament la ciutat, alhora que donaren un gran impuls al comerç de la llana. Eixamplaren i adreçaren carrers, bastiren ponts sobre el riu Palau, potenciaren la construcció de l'església arxiprestal i la poderosa torre-campanar d'aquesta, edificaren el seu palau-fortalesa i, a causa

de la guerra dels dos Peres, van fortificar la ciutat dotant-la de noves i més resistents muralles.

Pel procés del càtar Gilhaume de Belibaste, —el darrer dels perfectes càtars que, amagat a la vila, va dirigir una reduïda comunitat d'heretges— celebrat el 1321, a la Inquisició de Pamiers, tenim notícia de la muralla. També trobem notícies a les Ordenances que, per a la construcció d'aquesta, va establir el mestre fra Pere de Thous el 1357 i el 1372.

En aquestes, com també en les que igualment va dictar l'Orde per a altres poblacions de la comarca, s'especifica clarament: el recorregut, les portes, el tipus de fàbrica, les mesures i altres característiques defensives: valls, ampits, merlets, ballesteries, andadors, corredors, pontons, etc. Després, i a partir de 1380, als documents apareixen amb freqüència expressions com ara «affrontat cum muro villae», «cum muro çuda», etc., per les quals sembla que les fortificacions eren acabades a partir de la data esmentada. Altres referències són el dibuix de la vila que va publicar Vicià al s. XVI, el plànol anomenat de les Agustines de 1773, algun gravat del s. XIX i diverses fotografies de començament del segle XX.

La tanca montesiana (s. XIV) que cenyia la ciutat era de maçoneria, de gruix variable, segons les zones, amb una alçada mitjana de 6 metres incloent-hi els merlets, i el perímetre aplegava els 1.600 metres de desenrotllament. S'hi accedia per vuit portes que encara conserven vestigis o restes de les torres defensives: el portal de Xert; el de Barcelona que fins 1918 conservava l'arc adovellat d'accés en flanquejar el pont; el de Boveral; el de la Vedella; el de Santo Domingo; el de Morella, la torre de Cantacorbs; el portal d'Albocàsser i el de València

El tram de muralla que recau sobre el marge dret del riu del Palau, entre els ponts de Santo Domingo i el de Portal de Xert, encara que molt deteriorat, és l'únic que ens ha arribat. La conservació potser tinga com a causa els horts posteriors de les cases del carrer de l'Historiador Betí, als quals serveix de mur de contenció.

Aquest tram, de 260 metres, va ser restaurat en 1996, d'acord amb les directrius d'un projecte redactat per l'arquitecte Miguel García Lisón. Aquest projecte consistia en la consolidació de la muralla i la revaloració d'aquesta amb la remodelació del llit del riu del Palau.

1.8. LES PRESONS

Edifici on va estar situat el primer ajuntament medieval de la població. Destaquen, als soterranis, la presència de dues masmorres de pedra de carreus conegudes des del segle XV, i per haver, en dependències annexes a aquestes, una col·lecció etnològica de gran interès.

Al segle XIII existia en aquest lloc el primer ajuntament medieval de la població, conegut com Cort Vella. Al segle XIV es construeixen, als soterranis, les masmorres que es conserven encara. Al segle XV, el consistori és traslladat al nou edifici gòtic, Cort Nova, on roman fins als nostres dies. L'antiga casa consistorial queda així relegada a les funcions de presó.

A pesar de les nombroses transformacions que ha patit l'edifici al llarg del temps, encara conserva en l'estat original, les cel·les de construcció gòtica civil que, igual que la majoria de les construccions coetànies, resol l'estructura per mitjà de gruixuts murs de càrrega. L'interior de les masmorres està cobert amb volta de canó i pavimentat amb carreus. Les parets guarden intactes els records dels últims presos.

Al costat de les masmorres es trobava l'habitatge del carceller. Aquesta edificació segueix les pautes de l'arquitectura popular: façanes emblanquinades i sòls de terra piconada.

Aquesta presó va ser utilitzada fins a la dècada dels anys seixanta del segle XX, moment en què es va subhastar l'edifici que va ser adquirit per la família dels actuals propietaris, Anselma Arín i Vicente Folch. Aquest matrimoni ha convertit les masmorres en un museu

Conta la tradició que, a principis del segle XV, durant la visita de sant Vicent Ferrer a Sant Mateu, va ser empresonat un ermità que va resultar ser el

dimoni, ja que va aconseguir desaparèixer de l'interior d'una de les cel·les a pesar dels grillons i forrellats.

1.9. LA FONT DE LA MARE DE DÉU

Aquesta altra font completava el proveïment d'aigua potable a la població. Apareix esmentada com a font de Santa Maria el 1365. Va estar coberta per baldaquí durant un cert temps, com ho demostra l'existència de les columnes toscanes, molt paregudes a les del pòrtic del convent de les Agustines.

La font està rematada amb una estàtua de la Mare de Déu i Jesuset.

1.10. L'ESGLÉSIA DE SANT PEREⁱ

Monument declarat Bé de Rellevància Local. Es tracta d'un edifici exempt situat al pla de Sant Pere. L'església pareix que és la més antiga de la vila i està ubicada en el que va ser el primitiu nucli de la població, conegut com suda.

Està construïda en maçoneria i carreus. Als peus, se situa la façana principal de carreus i centrat, per la porta d'accés, adovellada. Formant part de la façana es troba una torre de dos cossos, també de carreus.

És un edifici d'una sola nau, dividida en cinc trams. Suports de murs, pilastres i arc de mig punt a la nau. Es cobreix la nau amb volta de canó amb llunetes; la capella major, voltada i la sagristia, plana. El cor enlaire i als peus amb barana balustrada de fusta tornejada.

Altres dades d'interès: els murs són del segle XIII, a pesar de l'estil del XVIII de la façana. Es creu que l'edifici medieval del segle XIII va ser alterat al barroc amb un revestiment intern i l'edificació de la façana i la torre.

1.11. L'ESGLÉSIA I EL CONVENT DE LES MONGES AGUSTINES

Monument declarat Bé de Rellevància Local.

Aquesta església pertany al convent de les agustines, amb el qual limita. El convent es formà el 1590 amb monges vingudes de la congregació de Mirambell. L'edifici conventual es construï en terrenys cedits per la vila, els quals estaven ocupats per l'hospital.

La part posterior del convent abraça, entre els murs, una de les antigues torres de les muralles, anomenada torre de les Agustines, que flanquejava el portal de la Vedella. La congregació ha estat ininterrompudament al convent des de la data de la fundació, tret del breu període de la Guerra Civil, que fou expropiat per la CNT.

L'església va començar a ser construïda el 1701 i finalitzà el 1704. Les característiques són: església de planta de creu llatina, amb capelles laterals i deambulatoris, coberta amb volta de mig punt sobre el creuer i murs de maçoneria i carreus. És interessant, per la funcionalitat en un convent de clausura, el cor i les finestres laterals, protegides per gelosies de fusta.

La façana està dividida en tres cossos, separats per línies d'imposta i amb una rematada en balustrada cega. Destaquen les dues torres bessones que formen part del cos de la façana i la cúpula del creuer que, a l'exterior, presenta forma prismàtica. La coberta exterior és a dues aigües.

A l'interior, els recolzaments de murs, pilastres i arcs de mig punt. La volta de canó cobreix la nau, els braços del creuer i la capella major, mentre que les capelles laterals es cobreixen amb una volta amb petxines i el creuer amb una cúpula també sobre petxines. El cor se situa enlaire als peus de l'edifici.

1.12. EL PALAU DEL MARQUÉS DE VILLORES

Monument declarat Bé de Rellevància Local, conegut popularment com el *Sindicat*, i datat al començament del segle XVI.

És un palau renaixentista amb façana de magnífics carreus que encara conserva la tipologia distributiva del gòtic.

Destaquen els següents elements: les pilastres decorades amb grotescos que emboliquen les finestres, l'escut nobiliari situat sobre la porta, la garita lateral, la distribució simètrica de la façana compartimentada per línia d'impostes i l'arc helicoïdal de tradició gòtica, i el paviment del de l'entrada.

1.13. EL CAMPANAR DE LES LLÀSTIMES

Torre datada aproximadament en 1737. Únic vestigi del convent de Santo Domingo, fundat en 1360, que es va salvar de la destrucció i de la

desamortització de Mendizábal de 1835. El convent dels dominics estava situat al costat del palau dels mestres de Montesa i destacava pel claustre i l'església d'arcs ogivals.

Es tracta d'una torre de planta quadrada i quatre cossos. Als tres primers cossos, els murs són de maçoneria i a l'últim, de carreu, acabat en barana balustrada i cos octogonal, a mode de llanterna, on apareix un escut amb la creu de Montesa i una inscripció que indica 1737.

2. ARQUITECTURA ETNOLÒGICA DEL CASC URBÀ DE SANT MATEU

Els elements d'arquitectura etnològica d'importància que trobem al casc urbà de Sant Mateu són les mostres d'arquitectura popular, representada per **les cases cúbiques** i les estructures d'aprofitament hidràulic, com són **els safareigs, els abeuradors i les fonts**.

2.1. LES CASES CÚBIQUES

Al casc urbà de Sant Mateu conviuen mostres i d'arquitectura monumental civil i religiosa amb habitatges d'arquitectura popular coneguts com cases cúbiques que són representatives dels habitatges típics de tipus familiar dels llauradors de la població i del Baix Maestrat.

Aquests habitatges es caracteritzen per ser estrets i per tenir una planta baixa i tres pisos. La distribució interna d'una casa cúbica és la següent:

- ◆ A la planta baixa trobem l'entrada, l'escala d'accés a la resta de la casa i el corral per a la cavalleria. Al forat de baix de l'escala s'ubicava el llenyer, mentre que al corral també estava la pallissa i a l'entrada es col·locava el carro. El terra era d'argila, que s'enduria pels anys d'ús.
- ◆ Al primer pis s'ubicava la cuina, el menjador, la xemeneia, el canterer, el rebost i, depèn en quines cases, alguna habitació.
- ◆ Al segon pis es troben els dormitoris.
- ◆ Al tercer pis es troben les gorfes, que serveixen per guardar collites i qualsevol objecte de la casa. Aquest gorfes es corresponen amb la part del

tercer pis que es troba cobert per una coberta prismàtica, ja que la resta està descoberta i forma un terrat exterior.

Les parets son relativament grosses, de 0,50 m i estant fetes de pedra calcària del terreny i morter d'arena i calç. El color normal era el blanc ja que s'emblanquinaven amb calç, encara que hi ha algunes amb tonalitats blavoses o marrons. Són construccions de coberta horitzontal o terrat; model, aquest, utilitzat a la Mediterrània des de l'antiguitat.

Característica d'aquestes construccions és la tècnica del trespol, que consisteix en fer els terrats sobre un bigues de cabirons de pi, damunt de les quals es col·locava un entaulat de fusta o canyissos, damunt del quals es posava, ben compacta i allisada, una mescla integrada de grava i morter de calç que podia tindre un espessor de 20 cm.

Tenien, aquestes cases, poques obertures a l'exterior, per no perdre solidesa els murs. A Sant Mateu tenim dues variants: les que tenen una distribució irregular d'obertures i, per una altra part, les que tenen una distribució simètrica, caracteritzada per la presència dels típics balcons de forja, decorats amb manises a la primera i segona planta.

2.2. SAFAREIGS, ABEURADORS I FONTS

Els safareigs consisteixen en grans piques fetes amb grans lloses de pedra polida que reben l'aigua de conduccions públiques, i que era on les dones anaven a rentar la roba. Els dos safareigs tenen dues grans piques comunicades d'aigua, sota una coberta de teula. El del carrer de Sant Isidre té adossat, a l'exterior, un abeurador on bevien les cavalleries. Al costat de la font de la Mare de Déu, trobem un abeurador similar a l'anterior, fet de lloses de pedra, que aprofita l'aigua sobrera d'aquesta font.

En l'actualitat, dins del casc urbà només tenim dues fonts que s'han mantingut pel caràcter monumental d'aquestes, ja que han caigut en desús des del moment en què les cases van tindre aigua corrent. Però hi ha notícies d'altres fonts desaparegudes, que estaven distribuïdes per la resta del casc urbà i que donaven un important servei als veïns. Relacionades amb aquestes fonts, i

tant dins de la població, com a les rodalies, s'han conservat algunes de les antigues conduccions d'aigua que portaven l'aigua d'alguna d'aquestes fonts.

Les conduccions antigues conservades són les que portaven l'aigua a la font de la Mare de Déu i a la font de l'Àngel. La resta més visible, restaurada per l'Ajuntament, està situada a l'avinguda. Maestrat i consisteix en uns tubs fets de pedra seca i morter, i coberts en forma de volta.

3. ARQUITECTURA ETNOLÒGICA AL TERME MUNICIPAL DE SANT MATEU

L'arquitectura etnològica que podem trobar pel terme municipal de Sant Mateu té com element característic principal la utilització de la pedra seca. Les mostres més destacades d'aquest tipus d'arquitectura rural són els marges i les barraques de coberta horitzontal o de barres.

Altres mostres interessants d'arquitectura etnològica estan relacionades amb l'aprofitament tradicional de l'aigua. Exemples representatius són els pous, les cisternes, les fonts, les sènies, les peixeres o assuts, les sèquies, repartits pel terme municipal.

3.1. ELS MARGES

Els marges són parets fetes de pedra seca que serveixen per contenir les terres de les pendents per, d'aquesta manera, crear franges de terra cultivable que es coneixen amb el nom de bancals. El sistema constructiu és molt simple, ja que es tracta de superposar meticulosament filades de pedra en sec que, en la majoria dels casos, segueixen en el recorregut que fan el camí marcat per les corbes de nivell. Els marges són un element interessant i molt característic del Maestrat i, per suposat, del terme municipal de Sant Mateu. Són testimoni d'una saviesa popular que desapareix a passes gegantines.

Altres funcions dels marges són:

- ◆ Protegir les terres de cultiu dels efectes de l'erosió.
- ◆ Formar una sèrie de nivells i pendents adequats que possibiliten el discórrer suau i regular de l'aigua de pluja i, així, aprofitar-la i evitar danys.

Es poden definir tres tipus de margesⁱⁱ:

- ◆ Marges que tenen com a finalitat apartar la pedra que ix durant els treballs de condicionament del terreny cultivable.
- ◆ Marges que serveixen per delimitar finques i impedir-hi l'entrada de ramats
- ◆ Marges de contenció o feixes que permetien estendre els cultius pels vessants de les muntanyes.

3.2. LES BARRAQUES DE COBERTA HORIZONTAL O DE BARRES

Les barraques són també uns dels elements més característics de l'arquitectura de pedra en sec. La funció d'aquestes era la de servir de refugi durant les inclemències meteorològiques, de lloc per pernoctar els agricultors, sobretot en èpoques de recol·lecció, ja que evitaven desplaçaments i d'amagatall per caçar amb la tècnica coneguda popularment com al filat o a *l'assevador*, conegudes aquestes últimes amb el nom popular, degut a la dimensió, de barraquetes.

Les barraques les construïen els mateixos agricultors, que apilaven ordenament pedres d'una grandària destacada. Les dimensions i capacitat són molt variables i van des de les que només cap una persona, fins a les que tenen xemeneia, pessebre etc.

Les característiques generals d'aquest tipus de refugis són les següentsⁱⁱⁱ:

- ◆ Estaven orientats, normalment, cap al sud o cap a l'est.
- ◆ Els materials de construcció són els que tenien més a mà, fonamentalment la pedra calcària del terreny.
- ◆ Tenen un marcat caràcter autòcton.
- ◆ Són una mostra importantíssima de l'habilitat dels habitants del Maestrat per treballar la pedra en sec.
- ◆ No tenen finestres.
- ◆ Són d'una gran simplicitat constructiva.
- ◆ Garanteixen el proveïment d'aigua amb cisternes emplaçades a l'entorn o dins de les mateixes.

A les comarques dels Ports i del Maestrat tenim dos tipus de barraques, les barraques de volta o cúpula i les barraques de coberta horitzontal o de barres. Al terme municipal de Sant Mateu, el model representat és aquest últim.

Les barraques de coberta horitzontal o de barres tenen planta rectangular. Els murs estan construïts amb la tècnica de pedra en sec i al damunt descansa un entramat de barres o troncs d'olivera que suporta grans lloses de pedra, damunt les quals es col·loca una capa de grava fina i terra carbonera que remata la coberta i la fa impermeable. Aquesta coberta té, normalment, forma bombada per evitar així estancament d'aigua i previndre filtracions d'aigua a l'interior. Per consolidar la capa de terra de la coberta es deixaven créixer herbes, ja que aquestes la subjectaven.

Al terme municipal de Sant Mateu el model més simple i popular d'aquestes barraques era de forma rectangular i oberta pel davant. Al fons de la mateixa, en un angle de les parets, es troba la menjadora. El model més evolucionat de barraques de coberta horitzontal té una paret mitgera que divideix l'espai cobert en dues parts, una està davant de l'accés i queda oberta i l'altra, situada a l'altre costat del mur divisor, a la que s'accedeix per un va adovellat, amb porta de fusta. L'espai tancat l'ocupaven les persones que, normalment, el dotaven d'algunes comoditats com ara llar de foc; mentre que l'espai obert l'ocupaven la cavalleria i el carro, que moltes vegades es feien servir per tancar-lo.

4. LA TORRE DE PALOMAR

Es tracta d'una masia fortificada de potent presència en l'entorn. La construcció de la torre data de finals del segle XVI o principis del segle XVII, i s'atribueix al mestre d'obres, presumiblement francès, Bernat Cumba que, segons Rodríguez Culebras «en 1609 firma contracte per concloure l'església santuari dels Àngels després d'haver acabat la torre de la finca de Cristóbal Gil de Palomar». (*Catàleg de monuments i conjunts de la Comunitat Valenciana*, València, 1983).

Edificació exempta, de planta quadrada i alçàries elevades sobre la mateixa, de manera que es percep un volum quasi cúbic. Presenta quatre torrasses als cantons, que s'alcen sobre la base delimitada per ràfols o cornises interromputs, situats al centre de cada façana. Les torrasses acaben per mitjà de cornisa i merlets a la barana de les cobertes planes. Les quatre façanes presenten eixos de composició quasi simètrica i elements afegits, que s'articulen mitjançant merlets atamborats als cantons, situats al terç inferior de la alçària d'aquests.

El sistema constructiu emprat als tancaments és el de fàbrica de carreuó als cantons, i en el farciment dels buits, aquests són adovellats i de reduïdes dimensions. Sobre les portes d'accés, coincidint amb la vertical o lleugerament desplaçats (cal suposar que a causa de successives transformacions dels buits) poden veure's matacans com els utilitzats per al combat o la defensa de posicions aïllades.

La distribució interior s'ha transformat fins al punt de perdre tots les senyes d'identitat que van distingir-lo, així i tot, es pot aventurar un ús de planta baixa per a accessos i serveis, i la resta per a residència del senyor. Les cobertes són planes a les torrasses i de teula àrab, a quatre aigües, a l'espai central. (C. Pérez-Olagüe).

5. LES ERMITES DE SANT MATEU

El terme municipal de Sant Mateu es caracteritzà, a l'Edat Mitjana, per una forta presència d'eremites i construccions que podrien anomenar ermites o similars. Algunes s'han conservat, però d'altres han desaparegut com ara les de Santa Magdalena, Sant Joan, l'ermita Vella i Santa Ubaldesca.

5.1. LA ROCA DELS ERMITANS

Dins del terme municipal, el punt on hi ha més indicis i senyals que fou un ermitori és la Roca dels Ermitans^{iv}. Es tracta d'un cingle de forma corbada i de color rogenc, orientat al sud sobre el barranc de la Ratlla, amb un altre cingle a mitja altura on s'obren les cavitats que foren ocupades pel nucli d'eremites que

poblà l'indret. L'altura màxima de la roca serà de poc menys del centenar de metres.

Hi ha indicis d'ocupació neolítica. Dades documentals dels ermitans no se'n coneixen, però els topònims com «*el camí que va als ermitans*», «*el carreró dels Ermitans*», «*la partida dels Ermitans*» i «*els pouets dels Ermitans*», que apareixen en documents i els d'ús popular com ara «*el Flare*» i «*la costereta dels Flares*» confirmen la seua existència.

5.2. L'ERMITA DE LA MARE DE DÉU DELS ÀNGELS

Interessant conjunt arquitectònic, datat dels segles XVI i XVII, compost per l'església, l'hostal, el mirador, el pou i altres construccions annexes.

En aquesta ubicació, va existir, des del segle XV, una ermita dedicada a sant Antoni Abat i sant Pau Ermità. Va ser absorbida per la nova construcció, realitzada a partir de 1580 i finalitzada en 1623.

El procés de construcció va ser el següent:

- ◆ Al segle XV, en l'actual emplaçament de l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels, es construeix una ermita dedicada a sant Antoni Abat i sant Pau Ermità.
- ◆ Segons afirma la tradició, en 1584, un ermità, dit Sebastià, troba, a la concavitat de l'altar de l'ermita de sant Antoni, una imatge de la Mare de Déu, la qual cosa és considerada com un fet extraordinari. L'ermità acudeix a comunicar-ho al patriarca Ribera, bisbe de València, avui sant Joan de Ribera.
- ◆ El 25 d'octubre de 1585, es produeix, per Vicent Cerdà, la donació de l'ermita i de la muntanya als jurats de Sant Mateu.
- ◆ Entre 1585 i 1590, es construeix la casa hostal.
- ◆ Entre 1590 i 1600, es construeix l'absis.
- ◆ El 2 d'agost de 1592, es beneeix la primera capella.
- ◆ A finals de 1602, es contracta amb Llàtzer de Reinaga la construcció de dos trams amb quatre capelles.

- ◆ En 1609, el francès Bernat Cumba, constructor de la Torre del Palomar, contracta per 690 lliures, i un termini de sis anys, la continuació de les obres, consistents a allargar dos trams més la nau i incorporar el cor i la façana. La fi dels treballs s'endarrerereix fins a 1623.
- ◆ En 1685, es modifica l'obra en suprimir dues capelles al costat de l'absis, per construir-hi el creuer i el cimbori. S'afaiçona una nova portada a l'església, de pedra calcària blanca, amb pilastres, cornisa i caps d'àngels al costat del va. També es construeixen la barbacana i el mur emmerlat.
- ◆ En 1690, l'escultor de Castelló, Llätzer Catani contracta, per 819 lliures, la construcció del retaule major sense daurar.
- ◆ La ceràmica pintada de Vicent Redón, que cobria tot el paviment, és de 1691.
- ◆ El pintor de Vinaròs, Vicent Guilló contracta, en 1692, per 100 lliures cadascun, la realització de dos grans llenços de 3,20 per 5 metres per al creuer. Els finalitza en 1694. Tracten de dos fets importants de la troballa de la figura de la Mare de Déu: el descobriment de la imatge i la visita al patriarca Joan de Ribera.
- ◆ De 1692 a 1693, s'ornamenta l'interior pels mestres d'obres Josep i Felip Serrano, de València. Construeixen un fals sostre, o volta, decorat amb talles de guix d'estil xorigueresc.
- ◆ En 1694, s'inaugura, amb solemnes festes, la nova decoració i l'ampliació.
- ◆ De 1725 a 1730, el Gremi de Llauradors sufraga el daurat del retaule major i la construcció del campanar, que substitueix a un modest campanar de cadireta.
- ◆ Casimir Bort contracta, al desembre de 1737, la realització d'un orgue per 250 lliures. El finalitza l'any següent.
- ◆ En 1797, Tomàs Comós, organista de Sant Mateu, restaura l'orgue per 100 pesos.
- ◆ En 1866, una comunitat de 160 persones, que formen la Societat de l'Oliverar i Redona de la Mare de Déu dels Àngels adquireixen, en subhasta, la desamortitzada finca de la Mare de Déu, s'encarreguen del manteniment dels edificis, culte i finca.

- ◆ El 13 de desembre de 1918, la nit de santa Llúcia, un voraç incendi destrueix l'interior de l'ermita, els ornaments d'aquesta i la figura original de la Mare de Déu dels Àngels.
- ◆ En 1921, el papa Benedicte XV beneeix, al Vaticà, la nova imatge, esculpida en marbre de Carrara, pel professor Anacleto Brunetto. Continuen les obres de restauració i recuperació dels danys produïts per l'incendi.
- ◆ El 30 d'abril de 1924, arriba a Sant Mateu la nova imatge de la Mare de Déu, que s'entronitza en 1925.
- ◆ En 1957, s'encarrega a Daniel Chillida de Cervera, la realització de l'actual retaule barroc del santuari.
- ◆ En 1968, es fa arribar el fluid elèctric al santuari.
- ◆ En 1974, es col·loquen al creuer dos grans murals de 8 x 4 metres, realitzats per Álvaro Subirana. Són olis de to sépia, pintats sobre làmines d'alumini i donats per la família Boix-Rocafort.
- ◆ En 1976, és asfaltat el camí de l'ermita amb la col·laboració de l'Ajuntament, la Caixa Rural i la Germandat de Llauradors.
- ◆ La imatge de la Mare de Déu és baixada a Sant Mateu els anys 1950, 1975 i 2000, coincidint amb els 25è, 50è i 75è aniversaris de l'entronització de la imatge. També ho va ser en 1964, coincidint amb els preparatius d'una missió.
- ◆ En 1984, es va celebrar el quart centenari de la troballa de la imatge de la Mare de Déu dels Àngels. Els carrers de la població, que va recórrer en processó la imatge de la Verge, baixada al poble, van ser guarnits de manera espectacular.
- ◆ Des de 1985, fins avui dia, no es detenen les obres de millora i reforma del santuari i de l'entorn d'aquest. Han sigut enllosades les places de l'Ermita i del Lledoner, es construeixen escales, arcs de pedra, s'enllosa el camí de pujada i es col·loquen capelletes amb les estacions del Via Crucis, a la vora camí pel qual puja la romeria. En 1992, es va col·locar el nou paviment ceràmic realitzat per Ramón Conill, còpia de l'anterior, realitzat en 1691 per Vicent Redón.

Es tracta d'una església d'arquitectura renaixentista i decorat barroc del segle XVII. La nau central està coberta amb volta. Té capelles laterals, creuer, cúpula, cor, sagristia i cambril, on es venera la imatge de la titular. La portada treballada de l'església consta d'un arc de mig punt i arquivoltes amb relleus representant figures d'àngels. Dues pilastres decorades amb motius geomètrics flanquegen l'arc.

Una altra part del conjunt de l'ermita és l'hostal. Es tracta d'un edifici amb planta en ela, unit a l'ermita. La construcció de l'edifici està datada en 1590. Destaquen les quadres i el gran saló de la planta principal.

La festivitat de la Mare de Déu dels Àngels se celebra el segon dissabte després de Pasqua de Resurrecció.

5.3. L'ERMITA DE SANT CRISTÒFOL

L'ermita de Sant Cristòfol es localitza sobre un turó, a uns 3 km de la població, seguint el camí que porta a la Mare de Déu dels Àngels, des d'on es gaudeix d'una immillorable vista panoràmica del Maestrat.

Construïda entre finals del segle XIV i principis del segle XV, fou restaurada l'any 1994.

L'exterior presenta una façana austera de maçoneria amb portada d'arc de mig punt. De nau única, té un banc de pedra adossat, interiorment, al llarg dels murs. L'absis és de proporcions quadrades i està cobert amb una volta d'arestes reforçada amb gruixuts nervis coincidents en una senzilla, però decorada, clau central. Té campanar de cadireta xicotet amb campana i casa per l'ermità.

La festa del sant se celebra el 10 de juliol.

5.4. L'ERMITA DE SANTA BÀRBARA

Està situada a 1 km de la població, al costat de la carretera de La Jana. Fou construïda al segle XVIII^v, reformada al segle XIX, i restaurats el sostre i les pintures al 1990.

L'obra del pare Aleu indica que, amb anterioritat al 1591, hi havia una ermita que fou destruïda i refeta a partir d'aquesta data: «*Dn Gaspar Punter,*

obispo de Tortosa, el día 2 de diciembre de 1591, concedió facultat para bendecir la Ermita de Sta. Bárbara porque habiéndola derribado las aguas volvieron a edificar. Esto prueba su grande antigüedad».

Consta d'una nau, coronada per cúpula de creueria. A la dreta, una xicoteta capella amb altar adossat. Abans d'entrar a l'ermita, hi ha un porxo amb façana de tres arcs apuntats, coronat per un xicotet escut i amb banc de pedra adossada. La porta d'entrada es d'arc de mig punt. Té dues imatges, en ceràmica, de la santa.

La festa se celebrava el 4 de desembre.

5.5. L'ERMITA DE SANTA UBALDESCA

Ermita construïda al segle XV de la qual queden uns mínims indicis consistents en uns petits murs i carreus dispersos per un camp localitzat al marge esquerre del riu Benifarquell, prop del pont de la carretera que va a l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels. Dades que apareixen al llibre del reverend Idefons Aleu, i que també cita l'obra de Samper, *Montesa ilustrada*, confirmen aquesta localització i l'existència a partir, possiblement, del segle XIV.

Cal comentar que el culte a Santa Ubaldesca té el seu origen a Itàlia, i que podria estar relacionat amb el comerç del Maestrat amb Itàlia.

ⁱ Per a més informació: MATARREDONA SALA, F.; «El románico en la villa de San Mateo», pàg. 52-58: Iglesia de San Pedro. Ed. CEM, número 6, gener de 1988.

ⁱⁱ SIMÓ CASTILLO, Juan B.; MESEGUER FOLCH, Vicent: «El patrimonio etnológico de Canet lo Roig». pàg. 33-34, Sèrie d'Etnologia del Maestrat, número 1, Ed. CEM, Benicarló.

ⁱⁱⁱ SIMÓ CASTILLO, Juan B.; MESEGUER FOLCH, Vicent:., Op. cit., pàg. 37.

^{iv} BERIG, Revista de l'Espeleo Club de Castelló, maig de 1996, número 2, pàg. 5-9.

^v CANTOS I ALDAZ, F. Xavier; AGUIELLA I ARZO, Gustau; Op. cit., pàg. 112-113.